

Андрій КОРНЄВ

**СЕМІОТИЧНІ КОДИ
У НАЦІОНАЛЬНОМУ
ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРИ
В КОНТЕКСТІ
КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:
ДОБА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**Andrii KORNEV. Semiotic Codes at National Song
Folklore in the Context of Culturological Studies:
Khmelnitsky Era.**

Знайомство з проблематикою наукового пошуку, присвяченого відбиттю подій національної революції XVII ст. в українському фольклорі, зокрема пісенному, виявляє значну специфіку цього джерела, перш за все у культурологічному плані. Вона полягає в тому, що події Хмельниччини, відбиті у фольклорі, знаходяться одразу в двох площинах – історичній та міфологічній. Отже перед дослідником постає особливий культурно-історичний часопростір, базований на засадах народної поетики та епічному підґрунті.

В ході комплексного аналізу фактографії за допомогою різних галузей гуманітарної науки – історії, філології та фольклористики, теорії культури, вдалося з'ясувати наступне: починаючи з перших доробків у царині українського фольклору, пізня пісенна епіка розглядалася переважно в історичній площині із застосуванням історико-порівняльного методу¹. До цього першорядного

¹Лисовскій А.Н. Опыт изучения малорусских дум.– Полтава: Типографія Губернскаго Правленія, 1890; Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах.– К.: Типографія Корчак-Новицкого, 1893; Сумцов Н. Заметки о малорусских думах и духовных виршах // Этнографические обозрения.– Кн. XXIV.– Москва, 1895; Перетц В.Н. Малорусскія вирши и пісні в записях XVI-XVIII вв.– СПб.: Типографія императорской Академии наук, 1899; Франко І. Студії над українськими народними піснями // Зібрання творів: у 50-ти томах.– Т. 43.– К.: Наук. Дум-

завдання долучалися інші підходи та методи². Отже, наукові дискусії тривали навколо питання історизму відповідних дум або історичних пісень, їх відповідності реальним подіям, географічним (просторовим) та часовим координатам. Семіотичний аналіз не передбачався подібними дослідженнями, а якщо і виникав, то фрагментарно, у своєрідному “надлишку”³.

Між тим в історичній пісенній епіці, так само, як і в інших видах і жанрах пісенного фольклору, одним із найважливіших чинників змістовної та емоціональної побудови тексту, є символічний ряд чи семантичні тропи (коди), обумовлені народною свідомістю. Це одним важливим елементом історичної пісенної епіки є наголос на особистостях. Більшість текстів присвячена справжнім постатям народно-визвольної боротьби: Богданові Хмельницькому і козацьким полковникам. Оскільки історизм цих діячів не підлягає сумніву, окремі невідповідні реаліям деталі, наприклад, вигадані обставини загибелі Кривоноса чи Морозенка, залишилися поза увагою науковців або піддавалися критиці саме в силу “не історичності” згаданих епізодів. Однак у своєрідному семіотичному просторі пісенної епіки виникнення подіб-

ка, 1986; Колесса Ф.М. Українські народні думи.– Львів: Просвіта, 1920; Грушевська К. До питання про історизм в українських народних думах // Родовід.– 1998.– № 1.– С. 12.; Кирдан Б.П. Украинские народные думы.– Москва: Наука, 1962; Мельник В.М. Исторична правдивість фольклору.– Львів: Львівський університет, 1968; Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи.– К.: Кобза, 1994.

²Мишанич С.В. Принципи наукового видання повного зібрання українських народних дум // Народна Творчість та Етнографія.– 1989.– № 5.– С. 42-45; Гарасим Я. Культурно-історична школа в українській фольклористиці.– Львів: Вид-во Львівського університету, 1999; Дмитренко М. Актуальні проблеми сучасної фольклористики: досвід і перспективи // Матеріали до української етнології: Зб. н. пр.– В. 2 (5).– К.: ІМФЕ, 2002.– С. 369-371.

³Гомін Л. [Королевич Л.Д.] Визвольна війна 1648-1654 рр. у народній творчості.– К.: Радянська Школа, 1960; Дей О.І. Сторінки з історії української фольклористики.– К.: Наук. Думка, 1975; Грица С.Й. Мелос української народної епіки.– К.: Наук. Думка, 1979; Грабович О. Думи, як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід.– 1993.– № 5.– С. 30-36; Кононенко Н. Епос та плач: провітки української думи // Родовід.– 1993.– № 6.– С. 27-30.

них невідповідностей реальному перебігу подій, не випадкове і має своє пояснення.

Застосування семіотичного аналізу дозволяє розглянути видатні історичні постаті визвольної боротьби, в символічному вимірі фольклорних творів, у площині “картини світу” і відповідним їй ментальним характеристикам. Так, епічне протистояння, характерне для фольклорних творів часів визвольних змагань, обумовлює чітку дуальність, розподіляючи весь світ на “чужих” та “своїх”. Характеристики перших знаходяться в тісному зв'язку із другими, і навпаки. Вивчаючи протистояння, певною мірою ми наближаємося до реконструкції “колективного позасвідомого” українського населення в умовах Речі Посполитої XVII ст., з огляду на ці дві категорії, виявляючи мотивації у ставленні української спільноти до “чужих”, враховуючи релігійні, соціальні, політичні аспекти. Така постановка проблеми була фактично табуйована за радянських часів, і тільки в останні роки стали виходити поодинокі дослідження, здатні на неупереджений погляд щодо непростих міжетнічних та міжконфесійних відносин на українських територіях у відповідний період⁴.

Зокрема категорія “чужі” в конкретних історичних обставинах, на нашу думку, не є монолітною. Навіть негативні характеристики дозволяють розрізнити нюанси у відношенні до пред-

⁴Донченко Л.О. Деякі аспекти суспільно-психологічного відображення та генези національної самосвідомості українців у XVIII ст. в контексті історичної пам'яті про Хмельниччину // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали IV Всеукраїнських історичних читань).– К.; Черкаси: Інститут історії України, 1994.– С. 151-153; Кулініч І.М. Релігійні мотиви у визвольній війні українського народу напередодні та в роки національно-визвольної війни XVII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали IV Всеукраїнських історичних читань).– К.; Черкаси: Інститут історії України, 1994.– С. 101-104; Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства.– К.: Стилос, 2004; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.– К.: Критика, 2002; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України.– К.: Критика, 2004; Плохій С. Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.– К.: Критика, 2005.

ставників різних етносів, і, певною мірою, культур: євреїв, поляків, татар, росіян. Остаточне визначення цих відмінностей на матеріалі пісенної епіки, поки немає аналогів у сучасній вітчизняній науці і розроблялася автором цієї статті у ряді попередніх публікацій⁵. Отримані в ході дослідження основного масиву пісенної епіки⁶ (яка

⁵Корнев А. Особливості епічного світогляду в історичних думках та піснях доби Хмельниччини // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті: Зб. ст. / Під загальною редакцією Н.Є.Трегуб.– Х.: ХХПІ, 2000.– № 2-3.– С. 50-51; Корнев А. Образи народних ватажків доби Хмельниччини в народній пісенній епіці // Матеріали до української етнології: Зб. н. пр.– В. 2 (5).– К.: ІМФЕ, 2002.– С. 413-419; Корнев А. Образи Данила Нечая та Максима Кривоноса в українській пісенній епіці // Культура і сучасність: Альманах.– К.: ДАКККіМ, 2003.– № 2.– С. 56-64; Корнев А.Ю. Визвольна війна у пісенному фольклорі // Вісник ХДАДМ.– 2003.– № 1.– С. 35-44; Корнев А.Ю. Доба Хмельниччини в українській пісенній епіці: методологічні засади дослідження // Вісник Міжнародного слов'янського університету.– 2003.– Т. 6.– № 2.– С. 28-31; Корнев А.Ю. Єврейська громада доби Хмельниччини в творах української пісенної епіки // Наука. Релігія. Суспільство.– 2004.– № 2.– С. 29-35; Корнев А.Ю. Постаті Івана Богуна та Морозенка (Станіслава Мрозовицького) в семантичному просторі української пісенної епіки // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство.– 2004.– № 2.– С. 91-97; Корнев А.Ю. Символічні ряди в українських народних думках про Богдана Хмельницького // Культура України: Зб. наук. пр. Вип. 14.– Мистецтвознавство. Філософія.– Х.: ХДАК, 2004.– С. 177-186; Корнев А.Ю. Доба Хмельниччини і селянська “правда” в пісенній епіці // Український селянин: Зб. наук. пр.– Вип. 8.– Черкаси: Черкаський Національний університет, 2004.– С. 93-95; Корнев А.Ю. Думи та пісні про Хмельниччину як історичне джерело: особливості вивчення // Вісник Харківського національного університету ім. В.Каразіна.– № 641.– 2004.– С. 171-176; Корнев А.Ю. Народні уявлення доби Б.Хмельницького в семантичному просторі української пісенної епіки // Український селянин: Зб. наук. пр.– Вип. 10.– Черкаси: Черкаський Національний університет, 2006.– С. 116-118; Корнев А.Ю. Жінки та Богдан Хмельницький: еротичний аспект міфологеми Вождя // Перші Богуславські читання. Образи людини в мові, культурі та мистецтві, 6-7 жовтня 2006.– Х.: ХДАДМ, 2006; Корнев А.Ю. Листування козацьких ватажків з польськими можновладцями доби Хмельниччини у контексті сміхової культури // Вісник ХДАДМ.– № 3.– 2006.– С. 77-82.

⁶Максимович М.А. Малоросійські пісні.– Москва: Типографія А.Семена, 1827; Максимович М.А. Українські народні пісні, изданні М.Максимовичем.–

стосується доби Хмельницького) результати, дозволили прийти до наступних висновків.

Історична ситуація склалася, перш за все, не на користь єврейському етносу на теренах України. Опинившись між поляками та українським населенням, займаючись діяльністю, значною мірою, несумісною з релігійними поглядами християн, євреї потрапили в категорію “безумовно чужих”, отже витиснення євреїв з “козацьких”, тобто українських територій, вважалося однією із чеснот “своїх”. Залишитися на православних християнських землях євреї могли тільки змінивши віру, а разом з цим, як вважалося, і рід занять, і сам життєвий уклад. В той же час, слід звернути увагу, що у сатирично-загрозливому зверненні до євреїв, гротескно поданих образах, проступають контури тривалого і досить мирного спільного життя, знання звичаїв та культурного середовища сусідів-юдеїв.

Звичайно, що “чужими” були і поляки, однак на війні вони представляли бойового супротивника, який, хоча і поступається моральними якостями, та все ж таки є воїном, отже заслуговує якщо не на повагу, то на увагу. В даному випадку “чужі” та “свої” зустрічаються на “бранному полі”, їхнє протистояння непримириме, але має свої нюанси. Частіше за все трапляються варіанти “військової гри” із дошкульними закличками та бойовим герцем. Особливо підкреслена зневага і ненависть до тієї частини гонорової шляхти, яка вважала українців нижчою кастою, в даному випадку маємо справу з нашаруванням соціальних та національних проблем. Отже поляки-“чужинці” могли бути небезпечними ворогами і навіть отри-

мати тимчасову перемогу, завдяки підступності та чисельній перевазі, тоді “своїм” загрожувала смертельна небезпека, навіть загибель. Подібне протистояння також передбачало вигнання “чужих” за межу “дідизни”, рідної землі, позначеної в пісенній епіці річними кордонами Случ-Вісла.

Татари (“татари-турки”) в українській свідомості проходять складну генезу, що вкладається у схему: “чужі – свої – чужі”. Так саме, як і у випадку з євреями, через недовіру до “чужих” проглядає спільний досвід не тільки ворожнечі, а й мирного співіснування. З ними можлива навіть домовленість, однак тільки за умов керівництва з боку “своїх” над норавливим та непевним союзником. В думках та піснях таке під силу тільки “батьку-Богдану”, за плечима якого час від часу постає, загрозлива для інших “чужих”, союзна орда. У всіх інших випадках татари вкладаються в ту ж саму схему військового протистояння, що і поляки.

З образами росіян, відповідно темі дослідження, зустрічаємося лише зрідка, переважно у зв'язку із постаттю гетьмана Богдана, чи у вигляді своєрідного історичного тла, отже вони відносяться до непевної категорії не зовсім “чужих”, але й не “своїх”. Така непевність відображає конкретні історичні реалії, коли у широких мас населення не склалося чіткого враження про “союз з Москвою” за життя Хмельницького. Єдиним виключно позитивним моментом вбачалася спільна віра, як запорука встановлення мирного життя.

Всі вищенаведені реакції у відношенні до “чужих” в пісенній епіці, притаманні постатям Хмельницького та полковників, як уособленням ідеальних образів “своїх”, але перше місце, безумовно, посідає харизматична фігура гетьмана Богдана. Саме тому серед всього корпусу дум та пісень відповідного періоду, тексти присвячені Хмельницькому, збереглися найкраще.

В окремих дослідженнях, починаючи з другої пол. ХІХ ст., зверталася увага і на головні семіотичні коди (за прийнятою раніше термінологією – символи), хоча і викладені схематично та безсистемно. Окрім систематизації вже досягнутого попередниками, автору вдалося значно розширити рамки семіотичного аналізу, а також виявити від-

Ч. 1.– Москва: Университетская типография, 1834; Максимович М.А. Сборник украинских песен, издаваемый М.Максимовичем.– Ч. 1.– К.: Типография Ф.Глинсберга, 1849; Метлинский А. Народныя южнорусскія песни.– К.: Университетская типография, 1854; Антонович В., Драгоманов В. Исторические песни малорусского народа.– Т. 2.– К.: Типограф. М.П.Фрица, 1875; Гринченко Б. Думы кобзарьски.– Чернігів: Друкарня Губернскаго Земства, 1897; Козацькі часи в народній пісні / З замітками В.Будзиновського.– Львів: Друкарня Народова; Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні.– К.: Час, 1919; Грушевська К. Українські народні думи.– Т. 2.– К.; Х.: Пролетар, 1931; Українські народні думи та історичні пісні.– К.: Вид-во АН УРСР, 1955.

повідність характеристик гетьмана як історичної особи, і його фольклорної постаті. Вперше розглядалася і сама міфологізована постать гетьмана, як самостійний персонаж пісенної епіки. В останньому випадку, історичні реалії є тільки часткою складного і багатозначного образу Богдана, який також поєднує в своїй особі залишки язичництва, особисті характеристики, притаманні епіці, часів Київської Русі, а також християнський вплив, поданий у дусі народних апокрифічних переказів.

Отже фольклорно-історична постать Богдана Хмельницького трактується нами як “міфологізована” персона. Її “нижчий” рівень пов’язаний із складним семіотичним кодом рослини “хміль”. По-перше, це спритність, здатність подолання і захоплення навколишнього простору. По-друге, здібність слугувати бродильним елементом, збудником усякої колотнечі чи “заколоту”, стосовно людського суспільства. По-третє, своєрідний еротизм, що повинен свідчити на користь фізичної сили і моці, а також є запорукою розгалужених родинних зв’язків з потенційними союзниками.

“Вищий” рівень репрезентує родові ім’я Богдан, також універсальний семіотичний об’єкт народного світогляду. Гетьман “даний Богом” своєму народу, постає в образі “батька”, який несе відповідальність за все що коїться з його “родиною”, причому “родина” межа переростає виключно козацьке середовище і поширюється на всю українську людність. В цьому плані “батько Богдан” наближається до “Бога-батька”, хоча і не зливається з ним, залишаючись земним упорядником вищої сили.

Семіотичний аналіз текстів також дозволяє зробити висновки щодо існування постаті Хмельницького в якості “культурного героя” для української спільноти. Таким чином, в постаті гетьмана перетинаються різночасові нашарування, що дозволяє окреслити архаїчні елементи у формуванні “культурного героя”: характеристики, притаманні ранній “богатирській” епіці, а також кращі козацькі риси, уособленням яких теж є гетьман Богдан.

Полковники Хмельницького також постають в міфологізованій іпостасі “безумовно своїх” і складають своєрідний “пантеон” цього земного “де-

міурга”. Всі вони висловлюють єдину ідею безкомпромісної боротьби “за волю і землю”, однак різняться своїми характеристиками.

Іван Богун репрезентує образ намісника Хмельницького, такого як і гетьман, обдарованого розумом і спритністю. Він ніби завершує формування образу “трійці” в фольклорно-християнському контексті епічного простору (Бог-батько – батько Богдан – Богун).

Станіслав Морозенко, Максим Кривоніс та Данила Нечай – виконують роль мучеників за “правду-справедливість”, важливою складовою частиною якої є приналежність до православної віри. Феномен народного двовір’я полягає в тому, що борці за віру можуть бути характерниками, як Кривоніс чи Нечай. Відповідно і семіотичні шари наповнені символами, що трактуються близько за змістом в християнській, і в язичницькій традиції. Такі, зокрема, семіотичні коди бенкету та споживання риби.

До того ж, через постать Нечая проводиться традиція родинного голосіння за покійним. В громадському плані важливо, що тужіння за Нечаем та Морозенком переростає рамки козацького стану, за ними тужить вся Україна, що свідчить про наявність розуміння боротьби за волю, як всенародної справи, вищої за соціальні обмеження. Таким чином через постаті полковників український народ виявляє свої патріотичні або “протопатріотичні” відчуття – свідчення важливої віхи становлення української нації.

Таким чином, результатом проведеного наукового пошуку може стати перше у вітчизняній науці, спеціальне дослідження семіотичного простору українського пісенного епосу, в якому постає доба Хмельниччини. Подібне дослідження має практичну цінність для подальших культурологічних досліджень українського фольклору пізньої доби, направлених на виявлення ментальних засад українського суспільства та створення автентичної “картини світу” відповідної історичної епохи.